

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ УКРАЇНОМОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

Кучерук О. А.,

доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри
дидактичної лінгвістики та літературознавства
Житомирський університет імені Івана Франка

Постановка проблеми. Сьогодні особливо актуальною є думка, що процес формування зростаючої мовної особистості має відбуватися в широкому розвивально-виховному контексті з урахуванням соціокультурних цінностей. Студіювання питання соціокультурного підходу в навчанні української мови буде цілісним лише тоді, коли висвітлюватиметься як змістовий напрям складного, багатоаспектного процесу становлення й розвитку духовно багатой компетентної україномовної особистості. Розгорнута концепція особистісно орієнтованого навчання учнів української мови пов'язана з розвитком їхніх лінгвосоціокультурних уявлень. Відповідні методичні ідеї стосуються підготовки мовної особистості в школі до оперування мовно-мовленнєвими одиницями в практичній діяльності з текстовою екстралінгвальною інформацією, зокрема розпізнавання конкретних фактів під час читання чи аудіювання, оцінювання прочитаного, усних висловлювань, планування письмової роботи на певну соціокультурну тему, у текстотворенні та живому спілкуванні за законами краси.

Аналіз досліджень і публікацій. Опрацювання наукової літератури, присвяченої розв'язанню окресленої проблеми, свідчить, що соціокультурній освіті в сучасній школі велику увагу приділяють вітчизняні вчені В. Андрущенко, І. Бех, О. Дубасенюк, І. Зязюн, В. Кремень, О. Савченко, О. Сухомлинська та ін. Вони розглядають соціокультурний підхід до навчання як загальну проблему, розв'язання якої має суспільне значення. У їхніх працях описано загальнодидактичні й психодидактичні положення, які становлять підґрунтя для розв'язання лінгвометодичної проблеми наукового обґрунтування й практичної реалізації соціокультурного підходу до мовної освіти в ЗНЗ.

Окремі аспекти проблеми соціокультурного підходу до україномовної освіти розкрито в працях дидактиків-філологів (М. Вашуленко, Ж. Горіна, К. Климова, О. Копусь, В. Нищета, М. Пентилюк, О. Потапенко, О. Семенов, Л. Скуратівський, М. Черкасов та ін.). Так, Л. Мацько дослідила роль мови в духовному й інтелектуальному розвитку особистості молодого людини [4, с.60-66]. В. Кононенко розкрив етнологічні засади вивчення української мови, розглянувши ціннісні орієнтації в шкільному навчанні української мови [2, с.438-456]. О. Горошкіна визначила складники соціокультурної компетентності та особливості засвоєння учнями соціокультурної інформації засобами підручника з української мови [1]. Науковий інтерес сучасних дидактиків-філологів до окремих аспектів соціокультурного підходу в навчанні української мови є цілком закономірним. Водночас не втрачає актуальності подальше студіювання окресленої проблеми, зокрема питання інтеграції аксіологічного підходу в соціокультурний підхід у процесі організації роботи з формування духовно багатой мовної особистості, питання регіональних аспектів упровадження соціокультурного підходу в системі україномовної освіти тощо.

Мета статті – розкрити особливості соціокультурного підходу до навчання мови та шляхи його реалізації в процесі формування духовно багатой україномовної особистості школяра. Завдання цієї роботи: розкрити ключові поняття й положення соціокультурного підходу до навчання мови в основній школі, окреслити практичні аспекти застосування соціокультурного підходу в системі україномовної освіти; розглянути соціокультурний потенціал навчального посібника з української мови, побудованого на краєзнавчих матеріалах.

Виклад основного матеріалу. В умовах сучасної школи мовна освіта – це соціокультурний феномен: у мовних структурах акумулюється соціокультурний зміст, тому особливого значення набуває активна діяльність учнів з виявлення соціокультурної інформації в дидактичному тексті, поетапне розширення їхніх соціокультурних і лінгвокультурологічних знань та вироблення вмінь застосовувати ці знання в активній життєдіяльності. У зв'язку зі сказаним, складником змісту навчально-методичної системи з української мови є соціокультурна лінія, спрямована, окрім іншого, на те, щоб навчити учнів орієнтуватися у виборі стратегій пізнання й спілкування в різних соціокультурних ситуаціях, достойно вести себе в сучасному українському соціумі.

З позицій особистісно орієнтованої лінгводидактики *соціокультурний підхід до навчання мови* становить систему методологічних орієнтирів, у якій визначено принципи, педагогічні технології, методи, засоби й форми навчання мови, спрямованого на соціокультурний розвиток мовної особистості учня. Загалом *підхід до навчання мови*, за С. Омельчуком, – «це методологічна категорія лінгводидактики, що позначає складне багатовимірне явище, системну сукупність якого становлять принципи, технології, методи, прийоми, засоби й форми навчання і яке характеризується концептуальністю, процесуальністю, системністю, керованістю й дієвістю» [5, с.4]. У нових освітніх реаліях реалізація соціокультурного підходу в системі шкільної україномовної освіти – один із шляхів розв'язання суперечності між навчанням, орієнтованим на вироблення в учнів окремих знань, умінь, навичок, якому властиве домінування репродуктивного характеру, і потребою часу у формуванні духовно багатой мовної особистості, яка б володіла кількома компетентностями, зокрема мовною, мовленнєвою, комунікативною, соціокультурною.

Розглянемо сутність окремих ключових понять і положень соціокультурного підходу, що впливають на визначення особливостей застосування цього підходу до формування духовно багатой україномовної особистості учня основної школи. Основна школа вибрана не випадково, адже саме в цей навчальний період розвитку особистості інтенсивно засвоюються соціокультурні цінності, морально-етичні норми поведінки.

Серед ключових понять соціокультурного підходу є *культура, цінності, соціокультурне середовище, соціокультурна компетентність*. У власному потракуванні зазначених понять ми спираємося на праці сучасних філософів, зокрема вчених-культурологів (В. Лозовий, О. Тарасова, Н. Карпова та ін.), і дидактиків-філологів (О. Горошкіна, М. Пентилюк, А. Ярмолюк та ін.) В основі наших міркувань розуміння *культури* як сукупності матеріальних і духовних надбань суспільства, що втілюються в результатах продуктивної діяльності людей. *Цінності* – це те, що має певну матеріальну чи духовно-естетичну вартість; явища, сукупність матеріальних і духовних благ та ідеалів, які становлять позитивне значення для певної особи чи соціальної групи. З погляду лінгводидактики світоглядні пріоритети надаються духовно-естетичним цінностям. Під *соціокультурним середовищем* убацаємо сукупність соціокультурних умов, у яких відбувається формування й розвиток особистості. *Соціокультурну компетентність* розглядаємо як складне інтегративне особистісне утворення, складниками якого є знання, пов'язані зі світовою, національною, регіональною культурою, уміння організовувати власну діяльність, зокрема й мовленнєву, з урахуванням соціальних норм поведінки, морально-етичних, естетичних та інших цінностей, досвід ціннісного ставлення до світу, здатність до життєтворчості в певному лінгвосоціумі.

Для соціокультурного підходу в освітній сфері характерними є принципи навчання, які спрямовують на

формування культурного, духовно багатого, сповненого патріотизму носія мови, здатного здійснювати ефективне мовленнєве спілкування засобами української мови, шляхом вивчення мови у зв'язку з регіональною, національною, загальнонародською культурою. Серед них такі принципи: активності навчання, навчальної співпраці, діалогічності, культурної самоідентифікації особистості, лінгвокультурологічний, аксіологічний, креативний та інші вихідні положення. Відповідні принципи реалізуються в системі методів навчання, які забезпечують соціокультурний розвиток мовної особистості учня – це метод «діалог культури», метод проєктів (соціокультурних), інтерпретаційний метод символічного бачення тексту, метод лінгвокультурологічного дослідження та ін. Такі методи становлять основу навчальних технологій соціокультурного характеру.

Соціокультурне значення для організації навчання української мови має поняттєва схема «мова – культура – соціум – освіта – мовна особистість», що дає змогу сукупно охопити мовний, соціокультурний, освітній і особистісно орієнтований аспекти в побудові й упровадженні лінгвометодичної системи соціокультурного спрямування. Навчальні технології в межах зазначеної методичної системи мають формувати мотиваційний, когнітивний, емоційний, ціннісний, креативний, комунікативний компоненти навчальної діяльності учнів.

Соціокультурний підхід до навчання української мови є необхідною умовою формування певних соціокультурних уявлень і вироблення ціннісних орієнтацій школярів. Процес формування культурної соціально адаптованої мовної особистості ґрунтується на певних цінностях. З погляду сучасної лінгводидактики зазначений підхід має реалізовуватися в тісному зв'язку з аксіологічним підходом, що потребує організації практики навчання української мови як рідної у площині цінностей, які впливають на якість мовної освіти, серед них мають місце цінності загальнонародської, національної, етнічної культури. По суті, ідеться про доцільність і необхідність інтегрування аксіологічного підходу в соціокультурний.

Аксіологічний вияв соціокультурного підходу до формування ціннісного світогляду юного носія мови є основою для становлення й розвитку його культурної мовленнєвої поведінки та збереження духовно-естетичних цінностей у суспільстві. Дослідження мовлення сучасних школярів свідчить про ціннісні орієнтації у їхній свідомості за кількома соціально-психологічними рівнями *школа, сім'я, соціальна група*: я – школяр, я – син (дочка), я – брат (сестра), я – друг, я – член групи (соціального угруповання). Відповідні орієнтації виявляються в частому використанні учнями особових і присвійних займенників першої особи; емоційно забарвленої лексики морально-етичної тематики, якісних прикметників з оцінною семантикою, окличних речень, етикетних формул, оцінних суджень (мій – твій, мій – чужий, наш – ваш, незнайко, добре – погано, добрий – поганий, гарний – негарний, класний, розумний та ін.). У семантиці оцінних суджень виражається ставлення учня до предметів, соціальних реалій, етичні й естетичні оцінки їх з погляду зростаючої особистості. Індивідуальна оцінка, виражена учнем за допомогою мовних засобів, відображає значення, яке становлять для нього особи, предмети, явища й соціальні відносини тощо. Особливості ціннісних орієнтацій учнів учитель-словесник має відстежувати й ураховувати в навчально-мовленнєвих ситуаціях, зокрема під час аксіологічного сприйняття учнями картини світу, відображеної в дидактичних текстах, аксіологічної інтерпретації понять, які характеризують духовно-культурні надбання українського народу й людства в цілому, під час розроблення системи комунікативно-ситуативних завдань.

Традиційне розуміння змісту навчального курсу української мови, складниками якого є відповідні знання, уміння, навички, в умовах особистісно й компетентісно орієнтованої освіти має доповнюватися такими змістовими компонентами, як досвід мовотворчої діяльності та досвід ціннісного ставлення до світу, здатність до культурної й ефективної комунікативної поведінки в різних соціальних ситуаціях, готовність до творчої самореалізації в інформаційному суспільстві. Комплексне формування мовного, мовленнєвого, соціокультурного й діяльнісного компонентів змісту уроків української мови забезпечує перехід на якісно новий рівень мовної свідомості, співвідносної з чуттям мови, рідномовними обов'язками, розвиває нелінійне мислення, відкрите для багатовекторного сприйняття інформації, збагачує мовний, комунікативний, соціокультурний досвід учня, запобігає втраті загальнонародських життєвих орієнтирів, що становлять світоглядні й естетичні установки.

Складність порушеної в цій статті проблеми спонукала нас розробити навчально-методичну систему, спрямовану на реалізацію соціокультурного підходу до формування україномовної особистості п'ятикласника, з урахуванням регіональних соціокультурних особливостей Житомирщини. Ця система передбачає формування у взаємозв'язку лінгвокраєзнавчого й лінгвоукраїнознавчого складників соціокультурної компетентності україномовної особистості учня.

У сучасних умовах диверсифікації навчання української мови активізується пошук і створення варіативних засобів навчання, зокрема навчальних посібників. Актуально звучать слова С. Русової: «... ідеальним завданням було б – утворити в кожній школі свій підручник, що відповідав би тому курсові, що його веде учитель, прилаштовуючи цей підручник до певної аудиторії, до певних місцевих умов, у яких живе школа» [6, с. 239]. Прикладом такого видання є розроблений нами (у співавторстві з практикуючим учителем-словесником) на краєзнавчих матеріалах навчальний посібник «Українська мова. Мовлення. Моя Житомирщина, 5 клас» [3], який схвалено для використання в загальноосвітніх закладах МОН України. Цей посібник підготовлено відповідно до офіційно затвердженої навчальної програми з української мови для 5 класу загальноосвітньої школи. Книга розрахована на весь навчальний рік, укладена відповідно до ідей концепції системи традиційних та інноваційних методів навчання української мови й орієнтована на реалізацію низки функцій: інформаційної, мотиваційної, комунікативної, навчальної, розвивальної, виховної, рефлексійної, контрольної. По суті, зазначений посібник матеріалізує основні положення розробленої нами навчально-методичної системи. Основні характеристики навчальної книги «Українська мова. Мовлення. Моя Житомирщина. 5 клас» – це доступність змісту і методів навчання, поєднання мовно-мовленнєвого та комунікативно-ситуативного спрямування, діяльнісний підхід, варіативність видів діяльності, система регіонально-національних і загальнонародських цінностей. Особливостями названої книги, що в комплексі якісно відрізняють її від наявних посібників відповідного типу, є такі: *по-перше*, спеціальне введення учня в мовну тему за допомогою епіграфа, сюжетного тексту, ключових слів, казкових героїв (Мудра Сова, Розумник, Круть, Верть та інші персонажі), спостереження над мовними явищами – це дає змогу зробити процес навчання української мови цікавим і результативним; *по-друге*, поєднання, з одного боку, системно-описового, функціонально-стилістичного та комунікативно-діяльнісного підходів до вивчення мови, а з іншого – різних методів навчання; *по-третє*, наскрізний національно-краєзнавчий компонент, покликаний ознайомити школярів з відомими персоналіями Житомирщини та активізувати роботу з текстом; *по-четверте*, профорієнтаційний підхід, спрямований увести учнів у світ професій. Складниками навчальної діяльності є різні дії – розумові, практичні, з ними пов'язані методи навчання. Відповідно до цих міркувань, посібник дає змогу учням засвоїти ті методи, які допомагатимуть у подальшому самостійно здобувати знання, збагачувати мислення, мовлення, власний досвід, набувати навчально-предметні навички, уміння, – це *мовний аналіз (слів, речень, тексту), самостійна робота з інформаційними джерелами, складання текстів, метод проєктів, дослідження, метод презентацій, «розумовий штурм», рефлексійний метод* та інші. Зміст посібника спрямовує учнів на

інформаційно-рецептивну, репродуктивну, аналітичну, творчу, оцінну, рефлексійну діяльність. Соціокультурний компонент навчального змісту книги сприяє посиленню виховного потенціалу навчального курсу української мови для п'ятикласників. Істотною характеристикою посібника – комплексний розвиток навичок з основних видів мовленнєвої діяльності у зв'язку зі збагаченням лінгвокультурологічного світогляду учнів. Окреме місце в посібнику (до кожної теми першої частини, присвяченої мовним аспектам) відводиться диференційованим завданням для самостійної роботи за трьома рівнями складності, що ставлять п'ятикласника в ситуацію вибору, спонукають замислитися над вивченим мовним матеріалом і певною соціокультурною темою.

Висновки. Отже, соціокультурний підхід до навчання української мови – це система методологічних орієнтирів, практична реалізація яких забезпечує соціокультурний розвиток мовної особистості учня. З погляду сучасної лінгводидактики соціокультурний підхід має реалізовуватися в тісному зв'язку з аксіологічним підходом. Інтеграція аксіологічного підходу в соціокультурний створює умови для організації практики навчання української мови у площині цінностей, які впливають на якість шкільної мовної освіти. Одним із шляхів розв'язання проблеми навчання учнів української мови в широкому соціокультурному контексті є побудова й використання навчальних посібників, розроблених з урахуванням краєзнавчих матеріалів. Такі посібники посилюють навчально-виховний вплив освітнього процесу, сприяють підтриманню позитивної мотивації до навчання, розширюють світогляд, збагачують пізнавальний особистісний досвід учнів, зокрема регіональними цінностями. Перспективними є дослідження професійної підготовки майбутнього вчителя-філолога до реалізації соціокультурного підходу в навчанні української мови, розроблення авторських систем навчання української мови з урахуванням соціокультурних особливостей різних регіонів України.

Резюме. У статті розглянуто проблему соціокультурного підходу до навчання мови та шляхи її розв'язання в процесі формування духовно багатой українськомовної особистості школяра. На основі аналізу науково-методичної літератури й синтезу теоретичних ідей розглянуто ключові поняття й положення соціокультурного підходу до навчання мови в основній школі, окреслено практичні аспекти застосування зазначеного підходу в системі українськомовної освіти.

Ключові слова: соціокультурний підхід до навчання мови, культура, цінності, соціокультурне середовище, соціокультурна компетентність, лінгвометодична система.

Резюме. В статье рассматривается проблема социокультурного подхода к обучению языку и пути ее решения в процессе формирования духовно богатой украиноязычной личности школьника. Путем анализа научно-методической литературы и синтеза теоретических идей рассмотрены ключевые понятия и положения социокультурного подхода к обучению языку в основной школе, намечены практические аспекты использования названного подхода в системе украиноязычного образования. **Ключевые слова:** социокультурный подход к обучению языку, культура, ценности, социокультурная среда, социокультурная компетентность, лингвометодическая система.

Summary. The article focuses on proving problem of the sociocultural approach to learning the language and ways of its solution in the process of forming a spiritually rich Ukrainian language personality of a pupil. Based on the analysis of scientific and methodological literature and synthesis of theoretical ideas were considered key concepts and provisions of socio-cultural approach to language learning in basic school it also outlines the practical aspects of this approach in the system of Ukrainian education by analyzing scientific and technical literature and synthesis of theoretical ideas. **Key words:** sociocultural approach to teaching the language, culture, values, socio-cultural environment, sociocultural competence, lingvo-methodological system.

Література

1. Горошкіна О. Підручник як засіб формування соціокультурної компетенції учнів / О. Горошкіна // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 22. – Ч II. – С. 183–189.
2. Кононенко В.І. Мова. Культура. Стиль: [збірник статей] / Віталій Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 460 с.
3. Кучерук О. А. Українська мова. Мовлення. Моя Житомирщина, 5 клас: навчальний посібник / О. А. Кучерук, Г. В. Вигівська. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – 253 с.
4. Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі: [навч. посібник] / Л. І. Мацько. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 607 с.
5. Омельчук Сергій. «Підхід до навчання» як базова категорія сучасної лінгводидактичної науки / С. Омельчук // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 2. – С. 2–7.
6. Русова Софія. Вибрані педагогічні твори : у 2-х книгах / Софія Русова. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – 320 с.